

ANTIPOZITIVIZMUS A KONCEPCIA VEDY FRANKFURTSKEJ ŠKOLY

LADISLAV KICZKO, Katedra marxisticko-leninskej filozofie FFUK, Bratislava

Významné miesto v antipozitivistickej orientácii buržoáznej sociálnej vedy a jej teórie v 20. stor. má „kritická teória“ Frankfurtskej školy. Zohrala dôležitú úlohu v metodologických diskusiách o povahe sociálnej vedy resp. sociológie, jej predmetu, metód a funkcií. Tieto otázky boli v centre pozornosti známeho „sporu o pozitivizme“ v nemeckej sociológii, ktorý kulminoval v prvej polovici šesťdesiatych rokov. Lenže obraz pozitivizmu, ktorý rozvíjala a s ktorým pracovala Frankfurtská škola, sa utváral takmer tri desaťročia predtým, sám prešiel určitými modifikáciami v dvoch generáciách predstaviteľov „kritickej teórie“. „Spor o pozitivizme“ bol síce začiatkom sedemdesiatych rokov definitívne uzavretý, ale jeho základné problémy, najmä tie, ktoré sa týkali metodológie spoločenských vied, výrazne ovplyvnili aj v nasledujúcom desaťročí metodologické diskusie o vzťahu teórie a empirie, o štatúte teórií vo vede, a to nielen na západonemeckej pôde, ale určitým spôsobom zasiahli aj angloamerickú oblasť, najmä v súvislosti s niektorými podnetnými novými iniciatívami J. Habermasa.

„Kritická teória“ nepracovala s jednoznačným a definitívnym pojmom pozitivizmu. Kým na začiatku jej formovania, hlavne v inšpiratívnych prácach M. Horkheimera v tridsiatych rokoch, sa za pozitivizmom a jeho kritikou skrýval v podstate logický empirizmus Viedenského krúžku a jeho sociálno-vedné implikácie (O. Neurath), znovuoživenie tejto problematiky v šesťdesiatych rokoch, keď Frankfurtská škola mala za sebou evolúciu na európskej, americkej pôde a vrcholilo jej pôsobenie v NSR, znamená aj určité posuny v chápaní a kritike pozitivizmu. Obsah pojmu pozitivizmu sa neúmerne rozširuje, až univerzalizuje. Aj keď v samotnom „spore o pozitivizme“ išlo o polemiku s „kritickým racionalizmom“ K. R. Poppera a jeho západonemeckých stúpcov (H. Albert), univerzálne pochopený „pozitivizmus“ sa najmä u T. W. Adorna začína vzťahovať na takmer všetky vtedy pôsobiace teoretické iniciatívy v oblasti sociálnych vied, aj na filozofickú minulosť, z ktorej vyšla aj sama „kritická teória“ (G. W. F. Hegela).

Vo všeobecnosti možno povedať, že pri kritike pozitivizmu polemizuje Frankfurtská škola proti takmer takému chápaniu a vysvetľovaniu procesu vedecko-teoretického poznania, ktoré zdôrazňuje kumulatívny charakter tohto procesu, lineárny nárast poznatkov, opiera sa o striktné vyjadrenú pojmovo-kategoriálnu štruktúru podloženú suverenitou a integritou rozumu a racionálneho poznania, nespochybňuje operatívnu induktívneho či deduktívneho spôsobu získavania poznatkov a usiluje sa vybudovať „čistú“ teóriu vedy zbavenú subjektívnych implikácií, v kto-

rej metodologická problematika jednoznačne dominuje nad ostatnými (sociálnymi, ekonomickými, politickými, psychologickými, lingvistickými a i.) súvislosťami vývoja vedeckého poznania. V polemike s „pozitivistickým metodologizmom“ sama „kritická teória“ v rozličných obdobiach svojej evolúcie s rozdielnou intenzitou postuluje ohraničenosť suverenity a integrity rozumu, ktorej sociálno-filozofickým vyústením je pesimistický pohľad Horkheimerovej a Adornovej *Dialektiky osvietenstva* na zvrat racionálneho ovládania prírody do iracionality spoločenských vzťahov. „Kritická teória“ sa vo svojom „antipozitivistickom“ prístupe k sociálno-vednému poznaniu nevyhla inej jednostrannosti v tom, že pojmovo-kategoriálnu štruktúru vedeckého poznania redukuje na sociálno-ekonomické koreláty a reálie „neskorého kapitalizmu“. Kým u Adorna je tento metodologický redukcionizmus daný prílišným zdôrazňovaním sprostredkovanosti nášho poznania „tolatitou“ spoločnosti, u Habermasa neskôr vyplýva z pravidiel intersubjektívnej komunikácie, ktorá v jeho koncepcii vystupuje ako jeden zo základných faktorov sociálnej evolúcie a ako „univerzálnu-pragmatickú“ predpolie či okolie každej sociálnej (a nielen sociálnej) vedy.

V takto široko pochopenej problematike kritiky pozitivizmu sa v táboře kritizovaných koncepcií ocitá nielen novopozitivismus a „kritický racionalizmus“. Pri trochu nadnesenej interpretácii možno povedať, že „nepozitivistická“ je v konečnom dôsledku len „kritická teória“ Frankfurtskej školy a aj to by sa dôsledne vzťahovalo iba na obdobie pred Habermasovou novou iniciatívou už po faktickom rozpade školy začiatkom sedemdesiatych rokov. Inými slovami, dôsledné domyslenie niektorých Adornových záverov z *Negatívnej dialektiky* (1966) vedie k myšlienke, že veda je koniec koncov vždy afirmatívna, pozitivistická a ako taká zohráva úlohu fundácie stabilizujúcich ideológií daného statu quo. Dôsledným prekonaním „pozitivistického“ typu racionality môžu byť len také duchovné aktivity, ktoré dokážu modelovať „utopicky iné“ z fragmentov reality mimo nátlaku pojmového myslenia a logickej viazanosti. Takým je podľa Adorna avantgardné umenie 20. stor. a „negatívna dialektika“ ako „súbor modelových analýz“, ktorý vyúsťuje do estetiky modernizmu.

Premeny a spôsoby dotvárania a univerzalizácie obrazu pozitivizmu v „kritickej teórii“ Frankfurtskej školy sú organicky späté s pokusmi o reflexiu svojich vlastných teoreticko-metodologických základov a úsilím prekonať vlastné nedôslednosti a hlbokú krízu na začiatku sedemdesiatych rokov. Z tohto aspektu možno v evolúcii „kritickej teórie“ s určitým zjednodušením rozlíšiť tri štádiá metodologickej orientácie: rané štádium „„kritickej teórie“, keď Horkheimer formuluje metodologickú protikladnosť „tradičnej“ a „kritickej“ teórie; „klasické“ štádium kulminujúce v šesťdesiatych rokoch v období „sporu s pozitivizmom“ a štádium prekonávania vlastných nedôsledností a hľadania novej orientácie. Toto posledné je príznačné pre druhú generáciu predstaviteľov Frank-

furtskej školy. Z nich A. Schmidt sa usiluje o návrat k pôvodnému Horkheimerovému projektu „kritickej teórie“, v ktorom ale zdôrazňuje skôr sociálno-filozofické než metodologické aspekty. J. Habermas sa naproti tomu usiluje prekročiť horizont „klasickej kritickej teórie“ asimiláciou takých podnetov, ktoré boli pôvodnému projektu cudzie až protikladné. V radoch nemarxistických oponentov býva jeho nepochybne zaujímavá, v mnohom podnetná a inšpiratívna, ale v mnohom ťažko prijateľná orientácia s určitou dávkou irónie označovaná za „nový neo-marxistický eklekticismus“.

Proti jednostrannému chápaniu racionality ako disponibilného vedenia, ktorého „optimistický variant“ predstavuje koncepcia Poppera a Alberta a „pesimistický variant“ Horkheimerova a Adornova „dialektika osvietenstva“ rozvíja Habermas pri objasňovaní „pragmatického predpolia“ vied alebo „transcendentálneho rámca“ vied svoju koncepciu racionálnych, ale nie technicko-inštrumentálnych poznávacích záujmov. Rozličné typy vied majú rozdielny „transcendentálny rámec, ktorý nie je prístupný reflexii vedy v lineárnom chápaní „zvonku“, ale iba dôslednej sebareflexii „zvnútra“. Rozpracúva známu trojčlennú topologizáciu poznávacích záujmov [technický, praktický, emancipačný], ktorá sa pokúša vedy transcendentálne regionalizovať. V tomto štádiu sa Habermas ešte dôsledne orientuje na myšlienku, že v poznávacích záujmoch transcendentálneho subjektu možno odhaliť „predpolie“ každej tvorby teórií. Tento prvý „transcendentálny obrat“ „kritickej teórie“ smeruje ďalej u Habermasa k úsiliu rozvinúť teóriu vedeckého poznania ako teóriu spoločnosti (*Erkenntnis und Interesse*, 1968). Habermas rehabilituje „transcendentálny subjekt“ a jeho poznávacie záujmy. Tento kantovský motív má byť na jednej strane predpokladom pre dištancovanie sa od novopozitivismu, „kritického racionalizmu“ a funkcionalizmu, v ktorom je teória spoločnosti mysliteľná bez poznávajúceho a konajúceho subjektu. Na druhej strane predstavuje aj určité dištancovanie sa od pesimistického vyústenia „dialektiky osvietenstva“, v ktorej obraz totálnej bezmocnosti pred živelnosťou zvecnenej inštrumentálnej racionality v „druhej prírode“ vedie k tvrdeniam o „rozpade subjektu“, čo priamo podkopáva argumentáciu „kritickej teórie“ v polemike s pozitivismom.

Druhý tzv. lingvisticko-analytický obrat „kritickej teórie“ je spätý s evolúciou Habermasových názorov v sedemdesiatych a na začiatku osemdesiatych rokov a rozpracúvaním „teórie komunikatívneho konania“ (*Theorie des kommunikativen Handelns*, 1981–1982). Nadväzujúc na rané štádium „kritickej teórie“ nahrádza Habermas „transcendentálny subjekt“ pojmom „ľudského druhu“, ktorý sa reprodukuje v kultúrnych podmienkach t. j. konštituuje sám seba až v procesoch učenia. Deje sa tak po tom, keď sa ukázalo, že pokus zdôvodniť „kritickú teóriu“ spoločnosti na báze teórie poznania nevedol síce do slepej uličky, ale predsa znamenal určitú obchádzku z hľadiska teórie komunikácie. Pre teóriu vedy to znamená posun od poznávacích záujmov k postu-

lovaniu prirodzeného jazyka, ktorý je sám o sebe „reflexívny“ a tvorí „univerzálnu-pragmatickú“ predpolie akejkoľvek tvorby vedeckých teórií. Štruktúra prirodzeného jazyka tak predchádza vedeckým výpoveďami.

Transformácie „kritickej teórie“ spoločnosti späť s Habermasovou novou iniciatívou prinášajú so sebou aj iný vzťah k otázke „pozitivismu“ v sociálnych vedách. Na rozdiel od raného štádia „kritickej teórie“ a od „sporu o pozitívizme“ Habermasovi nejde v prvom rade o striktné dištancovanie sa od „analytickej tradície“ ako „pozitivismu“, ale skôr o to, čo spája „kritickú teóriu“ a široko chápaný „pozitívizmus“, o zámer, ako urobiť „vedecky plodnými“ aj protikladné teoretické a metodologické orientácie. Táto silne synkretická tendencia vedie k otupovaniu vyhradeného antipositivismu v koncepcii vedy a k postupnému rozplývaniu toho obrazu pozitivismu, s ktorým pracovala Frankfurtská škola.